

Сайпұлла МОЛЛАҚАНАҒАТҰЛЫ

PhD докторант, Ясауитану ғылыми-зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкери, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(mollakanagatuly@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-8411-5977>

«Диуани лұғат ат-Түрктеңі» Құран аяттары және оның көне Құран аудармасындағы мағынасы

Анната

Макалада «Диуани лұғат ат-түрктеңі» Құран аяттары қарастырылды. Кітапта Құран сурелері мен аяттары тұтас күйінде кездеспеді. Тек аяттардан үзінділер бар екендігі анықталды. Аяттардан үзінділерді түркі тілінің ережелерін түсіндіретін кезде колданған. Осы зерттеу барысында автордың Құран ілімдерінен де терең хабары бар екендігі көрінеді. Автордың түркілер арасында Құранды дауыстап оқитын кезде, өте сақ болып, әдептілікке назар аудару керектігін айтады. Ол араб тіліндегі кейбір аят сөздері түркі тіліндегі ұтты сөздер екендігін атап көрсетеді және араб тілінен хабары жоқ түркілер бұл сөздерді тікелей қабылдаулары мүмкін екендігін ескертеді. Макалада Құран аяттарынан келтірілген үзінділердің кай сүреден алынғандығы және кай аяттар екендігі анықталып, номірлері көрсетілді. Аяттардың мағынасы көне Құран аудармасы және бүгінгі казак тіліндегі аудармасымен берілді.

Кілт сөздер: түркі тілі, аят, Құран, сөздік, Қарахан мемлекеті

Saipulla MOLLAKANAGATULY

PhD student, Junior researcher of Yasawi Research Institute, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(mollakanagatuly@gmail.com)

Quranic verses in "Divani lugat at-Turk" and its meaning in the translation of the ancient Quran

Abstract

The article examines the verses of the Koran in "Divani lugat at-Turk". The suras and verses of the Qur'an are not fully presented in this book. It turned out that these are only excerpts from poetry. Passages from verses were used to explain the rules of the Turkic language. In the course of this research, it became clear that the author is deeply familiar with the teachings of the Qur'an. The author says that when reading the Qur'an aloud among the Turks, one must be very careful and pay attention to etiquette. He points out that some verses in Arabic are obscene words in Turkic and warns that Turks who do not know Arabic may accept these words directly. Passages from the verses of the Qur'an were taken from which sura and which verses were identified and numbered. The

translation of the verses is given with the translation of the ancient Koran and translation into the modern Kazakh language.

Keywords: Turkic language, Ayat, Koran, Dictionary, State of Karakhan

Kіріспе

Бұл мақаланы жазуға себеп болған «Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы түркі тіліндегі Құран аудармасы» атты тақырыппен жұмыс жасағалы бері көптеген сұрақтар туындағы бастады. Сол сұрақтардың кейбірі «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде Құран аяттары кездесе ме?», «Диуанда» Құран аяттарының аудармасы берілген бе?», «Қашқари еңбегінде Құран аудармасын пайдаланған ба?» деген сияқты сұрақтар. Біз осы мақалада аталмыш сұрақтарға жауап беруге тырыстық. Қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жерін бір кезде мекен еткен түркі халықтарының тарихында X–XII ғасырлар қоғамдық дамудың жаңа басқышы болды. Түркі тайпаларының ислам өркениетімен танысуы VIII–IX ғғ. бастау алады. Ол ұзаққа созылған, бірақ бейбіт үдеріс болды. Дін, ең алдымен, сауаттылықтың сахара тұрғындары арасында біртіндеп таралуы арқылы тарады. Ислам діні оны қабылдаған халықтардың өмірінің барлық салаларына үлкен өзгерістер әкелді. Ислам діні адамзат тарихында ұлы өркениетті, «ислам өркениетін» тудырды. Ислам әлемі ортақ мәдениеті бар біртұтас дүниеге айналды. Бұрын қазіргі Иран, Ауғанстан, Өзбекстан, Қазақстан және т.б. елдер орналасқан аймақтарда бүгінгідей шекара сзыбықтары болмады. Бұл елдердің бәрі біртұтас ислам әлемінің аймақтары болды. Мұсылман елдері арасында ұдайы сауда, дипломатиялық байланыстар болып, бұл байланыстар әскери жорықтар, қажылық, білім іздеу жолындағы сапарлармен де дамып отырды. Ислам діні қазақ халқына этика, ғылым, білім, идеология әкелді. Фалым Н.Д. Нұртазинаның пікірінше, ислам діні қазақ халқының мәдениеті мен тарихында екі маңызды рөлге ие болды. Біріншіден, ислам тозығы жеткен, ескі наным-сенімдердің орнына мәдени прогресс әкелді. Екіншіден, халық өзімен көрші Қиыр Шығыстық және христиандық өркениеттің өкілдері болып табылатын ұлы халықтардың арасында халық ретінде сақталып қалуына мүмкіндік алды. Бұл жерде ислам қорғаушының рөлін атқарды. Түркі мәдениеті эволюциясында иран факторын жоққа шығаруға болмайды. Түркі тайпалары иран халықтары арқылы ислам дінімен танысты. Әрине, түрік тайпаларының ислам дінін қабылдауы VIII ғ. ортасынан

бастау алады. Бұл жерде б.д. 751 жылы Талас өзені бойында, Қазақстан аумағында болған әйгілі шайқасты айтпай кете алмаймыз. Бұл шайқас Орталық Азияның түркі тайпаларының тарихына түбекейлі өзгерістер әкелген айтулы оқиға болды. Қытайлар Орталық Азияда өз билігін орнатқысы келеді. Ата-бабаларымыздың алдында таңдау тұрды. Олар өз таңдауын жасап, қарлұқ тайпасының көсемдері арабтардан көмек сұрайды. Осылайша, түркі тайпалары Қыыр Шығыстық өркениеттің орнына арабтық мұсылмандық өркениетті таңдады. X ғасырдың басында Қарахан династиясының негізін салушы Сатұқ пен оның ұлы Богра хан Харун мен Мұса 960 жылы ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады [1, 94-б]. Бұл кезде түркі қауымын айдай әлемге танытқан Әбу Наср әл-Фарabi, Әбу Әли ибн Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн, Ахмет Иүгінеки, Қожа Ахмет Иассауи т.б. тарих саҳнасына шықты. Басқаша айтқанда X–XII ғасырлар түркі халықтарының қоғамдық-мәдени даму тарихында қайта өрлеу-ренессанс дәуірі болды [2, 163-б.]. Махмұт Қашқаридің толық аты-жөні Махмұт Құсайын ұлы, бабасы – Мұхаммед. Ата-бабасы Барсғанда туған. Яғни, ата тегінің шыққан жері, өзінің өсіп-өнген жері осы көне түрік шаһарларының аумағы. Баласағұн, Барсған жері. Асылы Махмұт Қашқари өзінің картасын жасағанда нақ ортасында дүниенің кіндігіндей етіп Барсғанды көрсетуі тегін емес. Галымның өзі де Барсған жөнінде толық мәлімет келтірген [3, 287-б.]. Махмұт Қашқари – түркі халықтарының тұңғыш ұлы филологы, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеуші ғалым. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» атты зерттеуі тек түрікше-арабша түсіндірме сөздік қана емес, сонымен бірге ол ежелгі түркі тілдері мен ауыз әдебиетін зерттеп, танып-білу үшін аса қажетті, теңдесі жоқ ғылыми еңбек болып табылады. Біз үшін ең маңыздысы біздің жыл санауымыздан бұрынғы қадым замандарда жасаған сақтар мен ғұндар дәуірінде және түрік қағанаты тұсында өмірге келген тұрмыс-салт жырларының үлгілерін, мақал-мәтілдерді, шешендік сөздер мен афоризмдерді М. Қашқари өз «Сөздігіне» мысал ретінде енгізген. М. Қашқари түркі жұрты, түркі ұлысының тарихи рөлі туралы айта келіп, былай деп жазды: «Мен Тәнірінің дәулет үясын түріктер жұлдызына жаратқандығын және гарышты солардың заманы үстінде айналдырып, қойғанын көрдім. Тәнірі оларды «түрік» деп атады. Әрі оларды мемлекетке еге қылды. Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, Тәнір халықтың

ақыл-ерік тізгінің солардың қолына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; солардың істерінде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды әрі түріктер ішінен соларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады» [2, 190-б.]. Бұл кіріспе сөзін Махмұт Қашқарі жалғастыра келе мұсылман халифасы мен араб тілді қауымды түркі тілін үйренуге шақырган. Өйткені алдағы уақытта билік түркілерге өтетіндігін және ол оларда ұзаққа созылатындығын ескерткен.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Араб жұртына түркі тілін үйрету мақсатында жазылған «Диуани лұғат ит-түркте», әрине, Құран аяттары да кездеседі. Бұл орайда Құранды тану, оның көптеген түсіндірмелерін зерделеу діни-этикалық тәрбиенің қазығына ғана айналып, байланып қалған жоқ, бірегей этикалық-эстетикалық танымды қалыптастыруды. Құранды талдау, түсіндіру кең мағынада алып қарағанда, орта ғасырдағы мұсылман ғылымы мен жазуының бірқатар салаларын: дінтанудың, тіл білімінің (тілтанудың), стиллистика мен риториканың, мұсылмандық философияның, социологияның, тағы басқа салалардың берік негізін салып берді [3, 250-б.]. Сондықтан Құран сурелері мен аяттарының «Диуани лұғат ит-түркте» қолданылу дәрежесін айқындалу алу да маңызды міндет болып саналады.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында алға қойылған міндеттерді орындау барысында келесі әдістер қолданылды: мәтінді анықтау және нақтылау әдісі, мәтіндерді салыстыру және аудару әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қарахан мемлекеті тұсындағы түрік тіліндегі алғашқы Құран аудармасы түрік және казақ тіл білімі мен түркітану саласы үшін үлкен маңыздылыққа ие түпдерек. Мұндай дереккөздер әр түрлі саяси т.б. көзқарастардың құрбаны болмай ғылымдағы өзіндік орнын алуға тиісті. Әкінішке қарай, елімізде мұндай шығармаларды тек діни шығарма ретінде қарап, ғылыммен айналысып жүрміз дегендердің болуы өкінерлік жағдай. Бұны бір сөзben айтқанда атеистік кезеңнің сарқыншақтары деуге болады. Әрине, Құран аудармасы діни туынды, бірақ объектінің жан-жақты зерттелуі керектігі басты мәселе. Түркі тіліндегі Құран аудармаларына тоқталып, жан-жақты жүйелі зерттеу

өте маңызды. Құнды жазба ескерткіш ретінде бағаланып, оның мәтінін анықтау, сақталу және жазылу тарихымен, тілдік және діни-рухани жағынан талдаулар жасау кезек күттірмейтін іс [4, 182-б.]. Мақаланы дайындау барысында бізге «Диуани лұғат ат-тұрк» еңбегінде Құран сүрелері мен аяттарының болуы немесе болмауы туралы жарияланған ешқандай мақала кездеспеді. Осы зерттеу жұмысында «Диуани лұғат ат-тұрк» еңбегінде кездесетін Құран сүрелері және аяттарына тоқталдық. Ең әуелі «Құран» сөзін іздел көрдік, ол 473-бетте «секіртті» сөзін талқылағанда қолданылған екен, онда «ол кітап оқып отырып аттап кетті; яғни ол кітап не Құран оқып отырып бір жерін тастап, аттатып оқып кетті» деп келтірген. Екінші томының 509-бетінде де «ол ер сөзін тез-тез сөйледі. Құранды тез оқып, тез жатқа айтса да осы сөз қолданылады» деп Құран сөзін қолданған. Одан кейінгі жерде Құранға қатысты тек «аят» сөзі пайдаланылған. Енді «Диуани лұғат ат-тұрк» еңбегіндегі аяттарды тізіп, олардың тұркі тіліндегі мағыналарын беріп көрелік. Бірінші, мұсылман баласының ұранына айналған «Бісміллә» сөзі. «Диуани лұғат ат-тұрк» «Бисмиллахир рахманир рахим» сөзімен басталған және одан кейінгі бөлімдер де «Бісміллә» сөзімен басталады. Бұл сөз араб тілінде, еңбекте аят деп көрсетілмесе де Құранның бір аяты саналады және Құранда бірнеше рет қайталанған. Бұл мақалада араб әліпбійндегі тұрікше мәтіндер көне құран аудармасынан алынды және Құрандағы әр сүренің нөмірі көрсетіліп, аят нөмірлері берілді, латынша транскрипциясы берілді [5]. Және Қазақ тіліндегі барлық Құран аяттарының аудармасы «Құран Мұфтият» сайтынан алынды [6]. Бірінші сүренің бірінші аятының мәтіні: «Бисмиллахир рахманир рахим». Аятың қазақ тіліндегі мағынасы: «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын». Аятың көне Құран аудармасындағы мағынасы: «*tirütkenimiz bir oğan idi atı birle bağırsağ қamuğ janylığka rwzy berikli қamuğ tımutınlarķa yarlıkaağan*» [5, 2-б.]. Бұл аятың мағынасы көне Құран аудармасында бірнеше түрде берілген. Бірінші түрі жоғарыда көрсетілді. Аударманың екінші түрі 27-сүренің 30-аятында: «*Täjri atı birle rwzy berikli yarlıkaağlı*» деп берілген. Келесі 11-сүренің 41-аятында бұл аят толық берілмесе де «Бисмиллах» сөзі берілген, аудармасы: «*Täjri atı birle*». Одан соң бұл аят 112 сүренің басында келеді, сонымен жоғарыда көрсетілген 1-сүренің 1-аятындағы «бисмилланы» және «бисмилласыз» басталатын сүрені қосқанда 114 сүре болады. Енді әр бір сүренің басында берілген «Бисмиллахир

рахманир рахим» сөзінің көне Құрандағы мағынасына назар аударып көрелік. Екінші сүреде: «баşlarmız tirütken ektüleken uluğ iди atï birle rwzy berken қamuğ tebreniklilerke ajar kirtkünmisini yarlıkağıjı». Үшінші сүреде: «Täjriniň atï birle başlayormın üçük rähmetlik rähmeti tutuš». Төртінші сүреде: «ol iди atï birle rwzy berikli yarlıkağılï». Бесінші сүреде: «ol iди atï birle kim rwzy berdajï yarlıkađajï». Алтыншы сүреде: «ol iđim atï birle kim yikidken rwzy berken süyür қab giб örtken». Жетінші сүреде: «ol iди atï birle anda iđin iди yok Mehriban kim äşylarnïj yazuşlarïn örter yarlıkağan». Сегізінші сүреде: «ol iди atï birle kim muminlarka kafir malïn һalal қïldï bağırsaқ muminlarka naşr berub yarlıkadï süyürkan kim duşmanlarïn halak қïldï». Тоғызынышы сүре бісмілләсіз басталады. Оныншы сүреде: «ol iди atï birle kim қamuğ darmandalarka farman teker mehriban turur қullarıňa rwzy berkuke bağıšlağan turur». Он бірінші сүреде: «ol Täjri atï birle kim badbahtlıknï adli birle қaža қïldï süyürmağan kim nikbahtlıknï öz fazlï birle äta қïldï». Он екінші сүреде: «ol Täjri atï birle kim Ywsufni Yaқub wa biradardi rwzy berikli Ywsufni türlük türlük birle yeñidi süyürkağan atasïja yana қavuşturdï». Он үшінші сүреде: «ol iди atï birle kim kökni hawa üzekde yarlıkadï bağırsaқ kim kök wa yaǵmur birle rwzy berw yarlıkadï yarlıkalıgïlï kim türütüb rwzy berib yana yarlıkağılï». Он төртінші сүреде: «ol iди atï birle kim Ibrahim yelawjnï қullarıňa imam қılw yarlıkadï bağırsaқ kim қullarıňa kâbani қibla қılw yarlıkadï bağıšlağlï kim duañi mustajab қılw yarlıkağılï». Он бесінші сүреде: «ol iди atï birle kim қudratï birle yaratï ädli birle қorķutti bağırsaқ turur kim dunyada rähmatin қïldï bağıšlağlï kim ruswalïknï aškere қïldï». Он алтыншы сүреде: «ol iди atï birle kim һalknï қyamet kün ăraşat қa tize yarlıkadï bağırsaқ kim Muhammed yelawijka ummetiniň sevatin ajinur...». Он жетінші сүреде: «ol iди atï birle kim Muhammedni bir tünle iletib қamuğ malakwtñi körketti bağırsaқ kim öz қudreti birle ... tilrgujï kim muminlerke ...». Он сегізінші сүреде: «ol iди atï birle kim bitildi anlarıj išin ete bitirdi bağırsaқ kim özin körkütmez bağıšlağik ...». Он тоғызынышы сүреде: «ol iди atï birle kim Zakariya duasını icabat қylw yarlıkadï rwzy berikli turur kim Yahyanï balasï iðu yarlıkadï bağıšlağlï kim Maryam ka Isa tek oğul atasını bağışladï». Жиырмасынышы сүреде: «ol iди atï birle bağırsaқ yarlıkadajï». Жиырма бірінші сүреде: «ol iди atï birle kim rwzy berikli yarlıkağılï». Жиырма екінші сүреде: «ol iди atï birle kim rwzy berikli yarlıkadajï». Жиырма үшінші сүреде: «başladım Täjri atï birle rwzy berikli yarlıkağılï». Жиырма төртінші сүреде: «başladım ol iди atï birle kim

suyurķaǵan yarlıkaǵan turur». Жиырма бесінші сұреде: «ol iди atи birle kim rwzy berken yarlıkaǵan». Жиырма алтыншы сұреде: «ol iди atи birle kim rwzy berikli yarlıkaǵlı». Жиырма жетінші сұреде: «ol iди atи birle kim rwzy berken yarlıkaǵan». Жиырма сегізінші сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Жиырма тоғызыншы сұреде: «ol iди atи birle kim rwzy berikli yarlıkaǵlı turur». Отызыншы сұреде: «iди atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Отыз бірінші сұреде: «iди atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Оыз үшінші сұреде: «iди atи birle bağırsaқ yarlıkaǵlı». Отыз төртінші сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Отыз бесінші сұреде: «iди atи birle bağırsaқ yarlıkaǵan». Отыз алтыншы сұреде: «başladıım Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Отыз жетінші сұреде: «ol iди atи birle bağırsaқ yarlıkaǵan». Отыз сегізінші сұреде: «iди atи birle...». Отыз тоғызыншы сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық бірінші сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық екінші сұреде: «iди atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық үшінші сұреде: «iди atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық төртінші сұреде: «ol iди atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық бесінші сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық алтыншы сұреде: «başladıım Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық жетінші сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық сегізінші сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Қырық тоғызыншы сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Елуінші сұреде: «Täjri atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Елу бірінші сұреде: «ol iди atи birle kim bağırsaқ turur kim yarlıkaǵan». Елу екінші сұреде: «iди atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Елу үшінші сұреде: «ol iди atи birle rwzy berikli yarlıkaǵlı». Елу төртінші сұреде: «ol iди atи birle bağırsaқ yarlıkaǵan». Елу бесінші сұреде: «ol iди atи birle kim bağırsaқ yarlıkaǵan». Елу алтыншы сұреде: «Täjri ayat turur bağırsaқ yarlıkaǵan». Елу жетінші сұреде: «ol iди atи birle kim bağırsaқ yarlıkaǵlı». Елу сегізінші сұреде: «ol iди atи birle kim rwzy berken yarlıkaǵan». Елу тоғызыншы сұреде: «ol iди atи birle bağırsaқ turur yarlıkaǵan». Алпысыншы сұреде: «ol iди atи birle kim rwzy berikli yarlıkaǵlı». Алпыс бірінші сұреде: «ol iди atи birle kim bağırsaқ yarlıkaǵlı». Алпыс екінші сұреде: «ol iди atи birle bağırsaқ yarlıkaǵan». Алпыс үшінші сұреде: «ol iди atи birle bağırsaқ yarlıkaǵan». Алпыс төртінші сұреде: «iди atи birle bağırsaқ yarlıkaǵan». Алпыс бесінші сұреде: «bir iди atи birle rwzy berken yarlıkaǵan».

yarlıkağan». Алпыс алтыншы сүреде: «иди аті birle rwzy berken kim yarıkağlı». Алпыс жетінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Алпыс сегізінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Алпыс тоғызыншы сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жетпісінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жетпіс бірінші сүреде: «иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жетпіс екінші сүреде: «иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жетпіс үшінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ turur yarıkağan». Жетпіс төртінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жетпіс бесінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жетпіс алтыншы сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ turur berikli yarıkağan». Жетпіс жетінші сүреде: «ол иди аті birle rwzy berikli yarıkağan». Жетпіс сегізінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жетпіс тоғызыншы сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Сексенінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Сексен бірінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Сексен екінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Сексен үшінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Сексен төртінші сүреде: «иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Сексен бесінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Сексен алтыншы сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Сексен жетінші сүреде: «ол иди аті birle rwzy berken yarıkağlı». Сексен сегізінші сүреде: «ол иди аті birle rwzy berikli yarıkağlı». Тоқсаныншы сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ turur yarıkağan». Тоқсан бірінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Тоқсан екінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Тоқсан үшінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Тоқсан төртінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Тоқсан бесінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Тоқсан алтыншы сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Тоқсан жетінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Тоқсан сегізінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Тоқсан тоғызыншы сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Жұзінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жұз бірінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жұз екінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Жұз үшінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Жұз төртінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağan». Жұз бесінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Жұз алтыншы сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Жұз жетінші сүреде: «ол иди аті birle bağırsağ yarıkağlı». Жұз сегізінші сүреде: «ол иди

atï birle bağırsaқ yarlıkağlı». Жұз тоғызыншы сүреде: «ol iði atï birle bağırsaқ yarlıkağan». Жұз оныншы сүреде: «ol iði atï birle bağırsaқ yarlıkağlı». Жұз он бірінші сүреде: «ol iði atï birle bağırsaқ yarlıkağan». Жұз он екінші сүреде: «ol iði atï birle bağırsaқ yarlıkağlı». Жұз он үшінші сүреде: «ol iði atï birle bağırsaқ yarlıkağan». Жұз он төртінші сүреде: «ol iði atï birle bağırsaқ yarlıkağan» [5]. Бұдан Құрандағы «бисмилләнің» тәпсірлеп аударылғанын көруге болады.

Енді «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі нақты аяттарға тоқталып көрелік. Бірінші аят. Қашқари «Диуанында» «канда» сөзін талқылаған. Ол «канда: сол жерде. Оғыздар бұл сөзді «кейін» деген мағынада «әліпті» «нұн» әрпіне алмастырады. Тек «сол жерде» деген мағынада ғана, басқалар сияқты қолданады. «Әліпті» «нұн» әрпіне алмастыру арабшада да бар. Мұса пайғамбардың хикаясында ұлы Тәңірі айтқан «уа ма раббул аламин» дегендегі «ма/не» сөзі «ман/кім» мағынасында тұр. Яғни «нұн» орнына «әліп» алмасқан. Өйткені кім, «кім? не?» деген сауал ақыл-ес иелеріне «кім?» деген мағынада «ман?» деп, басқаларға «не?» деген мағынада «ман?» деп қойылады. Сондай-ақ, ұлы Тәңірдің «ма ланасфағам бин насиа» аятында да «әліп» «нұн» әрпіне алмасқан» деген [7, 163-б.]. Бұл жерде Құран Кәрімнің екі аятынан ұзіндіні көреміз, біріншісі 26-сүренің 23-аяты, екіншісі 96-сүренің 15-аяты. Одан әрі аяттарды тізіп, жалғастырамыз. Бірінші аят. Диуандағы 26-сүренің 23-аятынан берілген ұзінді: «үәмә раббул аләмиин». Құрандағы аятың толық нұсқасы: «қалә фиръауну уәмә раббул аләмиин». Аятың қазакша аудармасы: «Перғауын айтты: Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «aydī firaāwn na ol ajonluğlar iðisi». Екінші аят. Диуандағы 96-сүренің 15-аятынан ұзінді: «ләнәсфәан биннәсийә». Құрандағы аятың толық нұсқасы: «қәллә ләил ләм йәнтәни ләнәсфәъан биннәсийә». Аятың қазакша аудармасы: «Жоқ, егер ол, бұдан тыйылмаса, әлбетте кекілінен сүйрейміз». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «ħaķķa kerekmez mundağ eker yىgىlmasa tutkay ok miz kesme burjekni».

«Диуандағы» келесі аят «аңғарды» сөзін түсіндіргенде қолданылған. Аңғарды: «ант ішкізді». Ол аны аңғарды: Ол оған ант ішкізді. Бұл сөздің дұрысы: «андғарды» болған, жеңілдетіліп «дал» әрпі түсірілген. Ұлы Тәңірінің: «фазалтұм» деген аятында осындағы сипат бар. Ол аяттағы «фазалтұм» негізі «фазалалтұм» еді. Оңайлату

үшін ондағы «ләм» әріптерінің бірі түсірілген [7, 264-б.]. Енді аятты нақтылап көрелік: Үшінші аят. Диуандағы 56-сүренің, 65-аятынан берілген үзінді: «фазалтұм тафаккаһун». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ләу нәшәу ләжаалнаһу хутаман фазалтұм тафаккаһун». Аяттың қазақша аудармасы: «Егер қаласақ, оны қоқымға айналдырап едік. Сонда күңкілдесе берер едіндер». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «eker tilesemiz kılgay erdimiz anı қuruğ tamuğ ker buşayman bolgay erdiňiz».

Қашқари келесі аятты «қарғады», «арқады» сөздерін түсіндірген кезде қолданған. Қарғады-арқады: қарғап-сіледі; жамандады. Ол аны қарғады арқады: ол оны қарғады, жамандады. Бұл екі сөз үнемі қос сөз түрінде қолданылады, жеке-жеке қолданылмайды. Арқады сөзі алқыш мәніндегі «алқады» сөзінен алынған. Негізінен жақсылықты, мақтауды білдіретін бұл сөз «қарғады» сөзімен тіркесіп көп қолданылғандықтан, жамандықты білдіретін болып, мағынасын ауыстырып алған. Бұл сөздегі «ра» әрпі «ләм» әрпімен өзгерген. Бұл сипат Ұлы Тәңірдің «кәәннәһүм бунйәнум мәрсуус» деген аятындағы «марсус» сөзінің «малсус» деп те оқылатынына ұқсас [7, 331-б.]. Бұл жерде де аят сөзін мысал ретінде алған. Төртінші аят. «Диуандағы» 61-сүренің, 4-аятынан берілген үзінді: «кәәннәһүм бунйәнум мәрсуус». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «инналлаһа йухибул ләзинә йуқатилуунә фии сәбиилини саффән кәәннәһүм бунйәнум мәрсуус». Аяттың қазақша аудармасы: «Күдіксіз Алла өзінің жолында мықты қаланған дуалдай сап болып, соғысқандарды жақсы көреді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «butunlukun Täjri sewer anlarni kim tokuşurlar anıj yoli içre tizeturmişlar andağ қulü anlar tam tek ustwar kılınmış».

Келесі аяттарды «сік» сөзін түсіндірген кезде пайдаланған. Сік: еркектің жыныс мүшесі. Махмұт Қашқари былай дейді: әдел сақтағандықтан әрі Тәңірдің кітабына құрмет білдіру үшін білімсіз ерлер мен әйелдердің қасында Құран оқыған кісі мына аятты бәсен, ақырын дауыспен окуы керек: «үәэтәт куллә үәхидәтим минһүннә сиккиинә», «мә йәфтәхиллаһу линнәси мир рәхмәтин фәлә мумсикә ләһә [салә] уәмә йұмсик фәлә мұрсилә ләһу мин бәъдиһ». Осындай аяттарды баяу оқыған жөн. Әйтпесе, олар бұл аяттардың мағынасын ұқпағандықтан, кейбір сөздерін өз тілдеріндегідей түсініп құліп жібереді, сөйтіп күнәкәр болады. Соған ұқсас: «ин һәзә иллә хтиләк»

деген аятын оқығанда да дауысты бәсендете оқу керек. Өйткені түрік тілінде әйелдердің жыныс мұшесі «тылақ» деп аталады. Сол секілді білімсіз оғыздар қасында: «әәнтүм әнзәлтүмүнү минәл мұзны әм нахнұл мұнзилун» деген аятын оқығанда да сұрақ жалғауы «ам» қосымшасын ақырын дауыспен оқу жөн болады. Өйткені оғыздардың тілінде «ам» әйелдердің жыныс мұшесін білдіреді. Сөздердің мағынасын тұра, дұрыс түсінетіндердің алдында бұл аяттарды қалай оқыса да болады, зияны жок [5, 391-б.]. Осы аяттардың оқылуына байланысты ескертулер айтқан М. Қашқаридың Құран ілімдерінде де терең білімге ие екендігін байқауға болады. Бесінші аят. «Диуандағы» 12-сүренің 31-аятынан үзінді: «үәәтәт куллә уәхидәтим минһүннә сиккиинә». Құрандағы аятың толық нұсқасы: «фәләммә сәмиәт бимәкрииннә әрсәләт иләйхиннә үәәтәтәт ләһүннә муттәкәеу үәәтәт куллә уәхидәтим минһүннә сиккиинәу үәқаләти хруж ъаләйхиннә [салә] фәләммә рәәйнәху әкбәрнәху үәқаттаңә әйдийәһүннә үәқулнә хәшә лилләни мә һәзә бәшәрән ин һәзә иллә мәләкун кәриим». Аятың қазақша аудармасы: «Зілиха, қатындардың өзіне сөгіс бергендіктерін естігенде; оларға шақыру жіберіп, олар үшін сүйеніп отыратын диван өзірледі де әрбіреуіне пышақ беріп, Юсыпқа: “Шық, оларға көрін!”,- деді (Жеміс кесіп отырған қатындар,) оны көрген сэтте, бір түрлі ірі бағалап (естері шығып), өз қолдарын туралды. Қатындар: “Ой Алла! Мынау адам емес; бұл біртүрлі құрметті періште-ақ қой” десті». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «kaçan eşitti erse anlarnıñ al ların iyzitti anlarķa anuttı anlarķa arķa tayanıb oldurğw kelturdi tekme bir sije anlardıñ bīčaķ aydī čiľgıl anlar üze kaçan kördiler erse anı uluğladı lar anı kestiler eliklerini aydılars Täjri sığınmaķ ermes bu yaňluķ ermes bu meger feriște turur ağırlıǵ». Алтыншы аят. «Диуандағы» 35-сүренің 2-аятынан үзінді: «мә йәфтәхиллаңу линнәси мир рәхмәтин фәлә мұмсикә ләһә [салә] уәмә йұмсик фәлә мұрсилә ләһу мин бәъдин». Құрандағы аятың толық нұсқасы: «мә йәфтәхиллаңу линнәси мир рәхмәтин фәлә мұмсикә ләһә [салә] уәмә йұмсик фәлә мұрсилә ләһу мин бәъдин [жим] уәхүүәл ъазизул хәкиим». Аятың қазақша аудармасы: «Алла (Т.) ның адам баласына берген мәрхаметін тосушы жок. Алланың тосқан нәрсесін артынан жіберуші жок. Ол аса үстем, тым хикмет иесі». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «yoқ kim ačsa Täjri kişiler yarılkamaķ din yığımılı yok ajar ol kim yığsa aydıglı yok ajar

anda kefiñ ol turur kesus butun islik». Жетінші аят. «Диуандағы» 38-сүренің, 7-аятынан ұзінді: «ин həzə illə xtilək». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «мә сәмиънә биһәзә фиил милләтил әхирәти ин həzə илилә xtilək». Аяттың қазақша аудармасы: «Тіпті бұны біз өзге дінде естіген емеспіз. Бұл мұлде бір жасанды жол». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «eşitmedimiz bunu čindnī kefiñki ağuš içinde ermez bu meker yalğan қoşmał». Сегізінші аят. Диуандағы 56-сүренің, 69-аяты: «әәнтүм әнзәлтүмухү минәл мұзны әм нахнұл мұнзилун». Аяттың қазақша аудармасы: «Оны бұлттан сендер жаудырасындар ма? Немесе Біз жаудырамыз ба?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «siler mu endurur siler anı bulıt din ezw biz mu enduruklimiz».

Қашқари кітабында «түрк» сөзін түсіндіргенде де Құран аяттарынан мысалдар келтірген. Ол «Түрк: түрік; Тәнірі жарылқаушы Нұқтың ұлының есімі. Бұл Тәнірдің Нұқтың ұлы Түрк балаларына берген есімі. Оның әулеті де «түрк» деп аталады. Тәнірдің «həl әтә ъаләл инсәни хинум минәд дәһри» деген аятындағы «инсан» сөзі бір «адам» мағынасын білдіреді. Бұл жерде сөз бір адам туралы. Төмендегі «ләқад халәкнәл инсәнә фии әхсәни тәқуим. suma мә рәдәднәхү әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәъамилуус салихәти...» деген аятында «инсан» сөзі көптік мағынаны білдіреді. Бұл жерде жалпыдан жалқыға айналып алу бар. Бірақ жалпыдан ғана айырып алуға болады» деген [5, 406-б.]. Тоғызыншы аят. «Диуандағы» 76-сүренің, 1-аятынан ұзінді: «həl әтә ъаләл инсәни хинум минәд дәһри». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «həl әтә ъаләл инсәни хинум минәд дәһри ләм йәкун шәйәм мәзкуурә». Аяттың қазақша аудармасы: «Адамзат еске аларлық бір нәрсе болғанға дейін дәуірден бірталай мерзім өтпеді ме?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «ķatığsız keldi yaňluğ üzे bir uň rwzkar din ermədi bu närse yaň ķılınmış». Оныншы аят. Диуандағы 95-сүренің, 4,5,6-аяттары: «ләқад халәкнәл инсәнә фии әхсәни тәқуим. suma мә рәдәднәхү әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәъамилуус салихәти». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ләқад халәкнәл инсәнә фии әхсәни тәқуим. suma мә рәдәднәхү әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәъамилуус салихәти фәләһүм әжрун гайру мәмнуун». Аяттың қазақша аудармасы: «Расында адамзатты көркем бейнеде жараттық. Сосын оны төмендердің төменіне қайтардық. Бірақ иман келтіріп, ізгі іс істегендер басқа. Оларға

таусылмас сыйлық бар». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «Yaruttumiz kişilerni körklükrağ tırtıtmek içre yene yandurdımız ani կudılarda կudıraq կa meker anlar kim kirtükündi ler կildılar iğkulukler anlarķa trütürür eksük söz».

Қашқари «Диуанында» «кейде етістік масдармен сипатталады» деп, мына аятты мысал ретінде берген: «Ұлы Тәңірдің: «қул әрәйтум ин әсбәхә мәукум ғаурән» деген аятындағы «ғауран» сөзі, «ға-иран» дегенді білдіреді» [8, 64-б.]. Автор бұл аяттарды тілдік қағидаларға мысал ретінде келтіріп отырған. Он бірінші аят. «Диуандағы» 67-сүренің, 30-аятынан ұзінді: «қул әрәйтум ин әсбәхә мәукум ғаурән». Құрандағы аятың толық нұсқасы: «қул әрәйтум ин әсбәхә мәукум ғаурән фәмәй йәтиикүм бимәим мәъин». Аятың қазақша аудармасы: «Оларға: “Көрдіңдер ме? Егер суларың құрып кетсе, сендерге, бір аққан суды кім келтіреді?”, - де». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «aydīj nā körür siler eker bolsa swijīz lar yerke siňikli kim keltürkay silerke bir sw aňar yol birle». Қашқари: «Ол тарығ тарынды – ол өзі ұшін; жалғыз өзіне тары екті. Егер етістік осы мағынада қолданылған болса, «өз» сөзі қоса жүреді. Бұл сөз «өзіңе» түрінде келсе «өзіне, өзі ұшін» деген мағынаны білдіреді. «Сөзі» түрінде келсе, істі өзі істегенін андатады. «өзіңе» дегендегі «-це» қосымшасы арабшадағы «үшін» мәнісіндегі «ли» орнына сай. Етістік, шын мәнінде істелмеген істі істеліп жатқандай көрсетіп жеткізсе, ол жерде «өз» сөзін айтпаса да болады. Бұл екеуінің арасындағы айырма мынадай: іс-кимыл барлық адамдарға бірдей ортақ. Солардың бірі істі басқалардың көмегінсіз істей бастаса, істесе «өз» сөзі қолданылmasa, сипат толымды болмайды. «Өз» сөзі қосылғанда толымды, анық болып шығады. Сонда іс-әрекет ортақтықтан дараланып, істеушінің жалғыз өзіне тән болады. Ұлы Тәңірдің «фәқтулуу энфусәкүм» аяты сондай. Осындағы «қатл-өлтірмек» барша адамға ортақ. «энфусәкүм - өздерінді» деген сөзбен ол әрекет тиісті адамдарға қаратылып, басқалардан ажыратылып тұр. «Нафс-өз» сөзі айтылмағанда сипат толық шықпас еді [8, 216-б.]» деп аяттан ұзінді мысал келтірген. Он екінші аят. «Диуандағы» 2-сүренің, 54-аятынан ұзінді: «фәқтулуу энфусәкүм». Құрандағы аятың толық нұсқасы: «үәиз қалә муусә лиқаумиһи йә қауми иннәкүм заләмтүм энфусәкүм биттихазикумул ъижлә фәтуубуу илә бәриикум фәқтулуу энфусәкүм әликум хайрул ләкум ъиндә бәриикум фәтәбә ъаләйкум [жим] иннәһү hууэт тәууәбур

рахиим». Аяттың қазақша аудармасы: «Сол уақытта Мұса (F.C.): «Әй қауымым! Расында сендер бұзауды тәнір жасап алумен өздеріне қастық қылдындар! Ал енді жаратушыларыңа тәубе қылындар. әрі өздерінді түзетіндер (Немесе қылмыстыларды өлтіріндер.) Бұларың сендер үшін жаратушыларыңың қасында қайырлы. Сонда тәубелерінді қабыл етті. Өйткені Ол тәубені қабылдаушы, ерекше мейірімді» деді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «ançada kim aydī Musa öz boğunışta äy menim boğunum siler küç küçiñizler özüñizlerke tutmaķiñiz birle buzağunuñ sevuklukke yanığlar yaratıglıñızka öldürüňler özleriñizni ol yikrek nurur silerke yaratıglıñız özinde tawbe berkey siler üze bütünlükün ol turur tawba bedirlikli yarlıkağılı».

Қашқари «Диуанында» «телтүрді» сөзін ашықтағанда: «телтүрді: тестірді». Ол там телтүрді – ол там тестірді. Басқаларға да осылай қолданылады. Бұл арадағы екінші «т» әрпі «д» әрпінің орнына алмасып түсken, арабшадағыдай «қатара ала аялини» дегенді «қадара ала аялини» деп айтса да бола беретіндігі секілді. Ұлы Тәңірдің «уәмән қудирә ъаләйни ризқуhy», «уәэммә изә мә бтәләhy фәқадәрә ъаләйни ризқаһу» деген аятындағы «д» әрпінің «т» әрпінің орнына алмасқанында [8, 232-б.]. Он үшінші аят. «Диуандағы» 65-сүренің, 7-аятынан ұзінді: «уәмән қудирә ъаләйни ризқуhy». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «لىيۇنفيق زۇۇ سەياتىم مىن سەياتىنى [سالە] ۋەمەن қудирە ъالەيھى رىزقۇhy فەلىيۇنفيق مىممە ەتەھۇللاh [جىم] لە يۈكەللىفۇللاh نەفەن ىللە مە ەتەھە [جىم] سەيەجەلەلۇللاh بەئدە یۇسلىك يۇسەرە». Аяттың қазақша аудармасы: «Кеңшілік иесі бай кісі; өзіне Алланың бергені бойынша нафақа берсін. Алла біреуге оған бергенінен артық жүктемейді. Алла, ауыршылықтан кейін женілдік береді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «riya mi kilsun bay idiisi bayliigidin kimke yazwylusa anij uez rwzisi riyamlasun ojdin berdi ajar Täjri tilemes Täjri կayw erse ok özge meñiz ol kim berdi ajar har ayné kiliçay Täjri tarlickda kedîn». Он төртінші аят. «Диуандағы» 89-сүренің, 16-аятынан ұзінді: «уәэммә изә мә бтәләhy фәқадәрә ъаләйни ризқаһу». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «уәэммә изә мә бтәләhy фәқадәрә ъаләйни ризқаһу фәйәкуулу раббии әhәnәn». Аяттың қазақша аудармасы: «Қашан оны сынап, несібесін тарайтса: «Раббым мені қорлады» дейді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «قاچان sinasa anî

yarutsa anïj ûze rwzisini ayur iðim ujuledi». Қашқари 6-сүренің, 90-аяты мен 2-сүренің, 259-аятынан да ұзінділер келтірген. Ол: «Бұл сөздердегі «ha» әрпі тек тыныс алу үшін ғана қызмет істейді. Ұлы Тәңірдің «фәбінудәхүмү қтәдин», «ләм йәтәсәннәһ» деген аятындағы секілді. Бұл жерде сөздің аяғында келген «ha» әрпі тыныс алу үшін қосылып тұр» деп қолданған [9, 151-б.]. Он бесінші аят. Диуандағы 6-сүренің, 90-аятынан ұзінді: «фәбінудәхүмү қтәдин». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ууләикәл ләзинә һәдаллаһу [салә] фәбінудәхүмү қтәдин [қалә] құл лә әсәлукум ъаләйхи әжрән [салә] ин һууә иллә зыкрә лильъаләмииин». Аяттың қазақша аудармасы: «Міне солар, Алланың тұра жолға салған (пайғамбар) дары. (Мұхаммед Ф.С.) онда олардың жолын қу және: «Сендерден ақы сұрамаймын. Өйткені Құран әлемге үгіт ғана» де». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «anlar tururlar anlar köni yol körkötti Täjri anlarnij köni yolija oğğıl aygıl kolmas men silerde anïj ûze bir ter ermes ol meker on edik pend ajunluğlarķa». Қарахан дәүірі жазба ескерткіштері тілінде Тәңірі, Байат, Иди/Изи, Ұған сөздері синонимдік қатар құрып, Алла ұғымының атауы ретінде қолданылады. Бұлардың ішінде Тәңірі көне түркілік дүниетанымдағы Жаратқан иенің жеке атауы ретінде Алла сөзімен құрылысы бөлек болғанымен мән-мағынасы бірдей болып, Алла сөзінің орнына қолданылған. Көне түркі тілінде Байат сөзінің алғашқы «көне, баяғы» тәрізді мағынасы тарылып, Қарахан әдеби тілінде «Тәңірі, Алла» тәрізді нақты мағынаға ие болған. Алғашқыда Алланың «қадим – ежелгі» деген сипатын білдірген. Кейіннен анықтауыштық мағынасы кеңейіп, өзі анықтайтын заттың атауына айналған. Сөз мағынасының ішкі өзгерістерінің бір себебі жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда, бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарымен өзара қарым-қатынасқа түсіп, солармен синонимдік байланысты жұмсалады. Иди/Изи сөзі де ислам дінімен келген Раббы Қарахан дәүірі жазба ескерткіштері: Жаратушы сипаты ұғымының түркі тіліндегі баламасы ретінде діни терминге айналып, шығармаларда Раббы сөзімен синонимдік қатар құрып, қолданысқа түсken. Ұған сөзі Алланың әл-Кадир деген көркем есімінің түркілік баламасы ретінде діни терминге айналған. Шығармаларда өзі анықтайтын Алланың атауы ретінде де қолданысқа түседі [10, 49-б.]. Ескерткіш тілін зерделей отырып, ғұн дәуірінен бастау алған «Тәңірлік идеяның» орта ғасыр түркілерінің

дүниетанымынан да орын алғанын көргөде болады. Сөздікте тәнірдің жаратушылық құдіретіне байланысты Төңри ažun türütti «Тәңір дұниені жаратты» [8, 303-б.], Төңри ol yerig yaratgan «Жерді жаратқан тәңір» [9, 352-б.], Төңри yaljuk türpüttі «Тәңір адамды жаратты» [8, 303-б.], Төңри oýul togturdi «Тәңір ұл тудырды» [8, 173-б.] т.б.; тәнірдің құдіреттілігі мен парасаттылығына байланысты Umunč Төңrige tut «Үмітінді Тәңірден күт» [7, 133-б.], Төңри meniň išim etti «Тәңірі менің ісімді онғарды» [7, 171-б.], Төңри meni bayutti «Тәңір мені байытты» [8, 325-б.], Төңри kar karlattı «Тәңір қар жаудырды» [8, 347-б.], Men Төңriden umundum «Мен тәңірден үміттендім» [8, 206-б.], Төңри meni kódhezdi «Тәңір мені қорғады» [8, 162-б.], Төңри ölüg tırgurdi «Тәңірі өлікті тірілтті» [8, 179-б.], Ol Төңри seni maňa sevtürdi «Сені маған сүйдірткен Тәңір» [8, 185-б.] т.б.; тәнірге тиіс мадақтар Uluglug Төңrige «Ұлылық тәңірге (тән)», Төңririg öküş ogdümiz «Тәңірді өте мақтан тұтамыз» [7, 472-б.] т.б.; тәнірге қатысты мақалдар мен тұрақты тіркестер Süsegen udhka Төңri müňüz bermes «Сүзеген өтізге тәңірі мүйіз бермес» [9, 364-б.], Begim özin ogurladı, Yarag bilip ogurladı. Ulug Төңri agırladı, Anın kut kív türü togdı «Бегім өзі тасаланды, Сәтін біліп жауып алды. Ұлы тәңірі құрмет тұтты, Содан құт-бақ дәулет туды» (Бегім істің сәтін бағып, қосындардан шеткөрі кетіп жасырынды; Истің сәтін біліп, уақытында істеді; Ұлығ тәңірі әзіздел, содан құт, дәулет туды; бақыт тапты.) [7, 301-б.], Toyin tapugsak, Төңri sevinşsiz «Тойын табынғыш, Тәңірі сүйінішсіз» (Мұсылман болмағандардың дін басылары Ұлы Тәңірге құлышылық етіп табынар, бірақ Ұлы Тәңір оның табынғанына сүйінбес, разы-хошболмас.) [9, 377-б.] т.б. сынды тілдік бірліктерден Тәңір жаратушы Алланың синонимі іспеттес көрініс тапса, кейбір түркі тайпалары арасында аспан және ұлken, зор нәрселер үшін де тәңір лексемасының қолданғандығын көргөде болады [11, 170-б.]. Он алтыншы аят. «Диуандағы» 2-сүренің 259-аятынан үзінді: «ләм йәтәсәннәһ». Құрандағы аятың толық нұсқасы: «әу кәлләзин мәррә ъалә қарйәтиу үәһийә хауийәтун ъалә ъуруушинә қалә әннә йұхии һәзиһиллаһу бәъдә мәүтиһә [салә] фәәмәтәһууллаһу миәтә ъамин ۽ummә беъасәһу [салә] қалә кәм ләбистә [салә] қалә ләбистү йәумән әу бәъда йәумин [салә] қалә бәл ләбистә миәтә ъамин фәнзур илә таъамиқә үәшәрәбикә ләм йәтәсәннәһ [салә] үәнзур илә химәрикә үәлинәжъаләкә әйәтәл линнәси [салә] үәнзур иләл ъизами кәйфә нуншизуһә ۽ummә нәксууһә ләхмә [жим] фәләммә тәбәййәнә ләһу қалә әзләму әнналлаһа

ъалә кулли шэйин қадиир». Аятың қазақша аудармасы: «Немесе сондай қабырғалары төбесіне құлаған бір кенттен өткенді көрмедин бе? (Бұл Ғұзайыр F.C.) Ол: «Алла бұны өлгеннен кейін қайтып тірілтеді?», - деді. Алла оны жұз жыл өлтіріп, соңсоң тірілтіп: «Қанша жаттың?», - деді. Ол: «Бір күн немесе күннің бір бөлімі жаттыым» деді (Алла): «Олай емес, жұз жыл өліп жаттың, енді тамағыңа, сусыныңа бір қара! Өзгермеген. Ал енді есегіне қара! Сені адамдарға үлгі үшін өстідік. Ал енді сүйектерге қара! Оны қайтып құрастырып, сонан соң оған ет кидіреміз» деді (Ғұзайыр F.C. шіріген сүйектердің құдыретше құралып, ет бітіп, жанданып турегелгенін көрді). Бұл жағдайлар оған ашықша білінгенде: «Сөзсіз Алланың әр нәрсеге күші жететінін білдім» деді. Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «anıj tek kim kejti bir sele üze ol tütülmüş kurug sufutleri üzey aydī netek tirkürür munī Tājri ölmüşda kiđin öldürdi anī Tājri yüz yıl yana kobardī aydī neje ödük kāldīj aydī ödük kāldīm bir kün ya takī bir kūnniј bir anjası aydī yok ödük kāldīj yüz yıl bağgil aşej taba şarabij taba artmadī bağgil esekijke kılğaymız seni belkü kisilerke bağgil süjüklerke netek koburumız yana kydurumız ol süjüklerke etni kajan bilkurdi erse ajar aydī bilirmin kim Tājri kamuğ närse üzey oğan turur».

Қорытынды

Қорыта келгенде, барша түркі халықтарына ортақ мұра болған Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегі бұған дейін де әр түрлі қырынан зерттелген әрі бұдан кейін де жан-жақты зерттеле береді. Бұл мақалада Қашқар тек тілші ғалым емес, Құран ілімдеріне де терен бойлаған даныштан екендігі көрсетілді. Өйткені ол кез келген ислам дінінің өкілі сияқты кітап жазу барысында мұсылмандық діни принциптерді қатаң сақтаған. Мысалы кітапты «Бисмилләмен» бастаған, кіріспеде Аллаға мадақ айтып, одан кейін Мұхаммед пайғамбарға салауаттар жолдаған. «Диуаның» барлық бөлім, тарауларын «Бисмилләмен» бастаған. «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі аяттарды іздегенде ең бірінші осы «Бисмиллә» сөзі қарсымызға шықты. Бұл сөз Құран аяты ретінде тіркелді, яғни Құрандағы бірінші сүренің бірінші аяты «Бисмилла хир раҳманир раҳим» деген сөз. Осы сөзді аят ретінде алып, транскрипциясы берілді және қазақ тіліндегі мағынасы көрсетілді. Бұл аятың көне Құрандағы аудармасының латын әліппиіндегі транскрипциясы берілді. Көне

Құран аудармасында 113 сүренің басында келтірілген «Бисмилланың» түркі тіліндегі аудармасы қаралды. «Бисмилла» аудармасының біркелкі емес екендігі анықталды. Көбінесе «Бисмилла» сүренің мазмұнына байланысты аударылғандығы белгілі болды. «Бисмилланы» аудару барысында ең көп қолданылған ұқсас аудармасы: «ol iði atï birle bağırsað yarlıkaðan», «ol iði atï birle bağırsað yarlıkaðlı», «Täjri atï birle rwzy berikli yarlıkaðlı» тб аудармалары екендігі нактыланды. Қашқари Диуани лұғат ат-түрк еңбегінде «Бисмилла» сөзінен басқа он алты жерде Құран аяттарын қолданғандығы белгілі болды, бұл он сегіз аяты пайдаланған деген сөз емес, өйткені қолданған жерінің кейбірінде бірнеше аяттан тұран Құран сөздері де кездеседі. Тағы бір ескеретін жай Қашқари «Диуаныңда» аяттарды қолданған кезде көбінесе ұзінді сөздерді ғана қолданған. Мысалы 26-сүренің, 23-аятын қолданғанда «уәмә раббул аләмиин/ Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?» деген жерін ғана алған, негізінде ол аятың толық нұсқасы: «қалә фиръауну уәмә раббул аләмиин/ Перғауын айтты: Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?» деп келеді. Кітаптағы аяттар және аяттардан ұзінділер анықталды. Құрандағы қай сүреде және қандай аят екендігі анықталып, сүре мен аят нөмірлері көрсетілді. Аяттардың қазақ тіліндегі мағынасы берілді. Одан кейін көне Құран аудармасындағы аятың түркі тіліндегі мағынасының транскрипциясы берілді. Негізінде Қашқари сөздігінде пайдаланылған аяттардың түркі тіліндегі аудармалары шығып қалады деп күтілген, олай болған жоқ, аяттардың тек араб тіліндегі сөз түріндегі ұзінділері екендігі анықталды. Көне Құран аудармасы мен «Диуани лұғат ат-түрк» бір кезеңнің жазба ескерткіштері болғандығы үшін аяттардың түркі тіліндегі транскрипциясы берілді. «Диуани лұғат ат-түркте» қолданылған аяттар: 1-26:23, 2-96:15, 3-56:65, 4-61:4, 5-12:31, 6-35:2, 7-38:7, 8-56:69, 9-76:1, 10-95:4,5,6, 11-67:30, 12-2:54, 13-65:7, 14-89:16, 15-6:90, 16-2:259, он алты жерде келтірілген он сегіз аят. Бұл аяттар сөзді жазу, қолданылу үлгілеріне қарай мысал ретінде көрсетілген. Кейбір аяттар Құран оқу кезінде этиканы сактау керек екендігін ескерткенде қолданылған.

Әдебиеттер

1. Боранбаева А. Ж. Парсы тілінің Қазақстанда ислам діні мен мәдениетінің таралуындағы тарихи рөлі //ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ. – 2013. – С. 92.
2. Келімбетов, Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 6.

3. Құрманғали, Г. Әбдірәсілқызы, А. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 2-том. – Алматы: ҚАЗАКПАРАТ, 2006. – 526 б.
4. Сайпулла Моллаканағатұлы, Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашкы Құран аудармасы // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University №. – 2019. – Т. 2. – С. 127.
5. Қыдырәлі, Д., Үшемнез, Е., Моллақанағатұлы, С. Көне түркі тіліне аударылған алғашкы Құран (Х ғасыр. Факсимile. Ыстамбұл ТИЕМ 73 нұсқасы). – Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы, 2021. – 920 6.
6. Құран Кәрім, <http://www.kuran.muftyat.kz>, (21.06.2021).
7. Қашқарі М. Түрік сөздігі. 1-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
8. Қашқарі М. Түрік сөздігі. 2-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 528 б.
9. Қашқарі М. Түрік сөздігі. 3-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 600 б.
10. Канашаева Г. А. The Written Works of Qarakhanid Period: Description of God //Journal of Oriental Studies. – 2020. – Т. 92. – №. 1. – С. 46-53.
11. Kosibayev M. Ethnolinguocultural Aspect in the Worldview of the Medieval Turks Conscious on the Basis of the “Dîvânu Lugâti’t Türk” //Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – №. 39. – С. 167-178.

References

1. Boranbaeva A. J. Parsı tiliniň Qazaqstanda islam dini men mədenietiniň taralwındağı tarixi röli //QazUW XABARŞISI. – 2013. – S. 92.
2. Kelimbetov, N. Ejelgi ädebi jädigerlikter. – Astana: Foliant, 2004. – 480 b.
3. Qurmanğalı, G. Äbdıräslılqızı, A. Qazaq ädebiyetiniň tarixi. On tomdıq. 2-tom. – Almatı: QAzaqparat, 2006. – 526 b.
4. Saipulla Mollakanagatuly, Qaraxan memleketi tusındağı algaşqı Quran awdarması // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University №. – 2019. – Т. 2. – С. 127.
5. Qıdırlı, D., Üşenmez, E., Mollaqanağatlı, S. Köne türki tiline awdarılığın algaşqı Quran (X ғasır. Faksimile. İstambul TİEM 73 nusqası). – Nur-Sultan: Xalıqaralıq Türk akademiyası, 2021. – 920 b.
6. Quran Kärim, <http://www.kuran.muftyat.kz>, (21.06.2021).
7. Qaşqarī M. Türk sözdigi. 1-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 592 bet.
8. Qaşqarī M. Türk sözdigi. 2-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 528 b.
9. Qaşqarī M. Türk sözdigi. 3-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 600 b.
10. Kanaşaeva G. A. The Written Works of Qarakhanid Period: Description of God //Journal of Oriental Studies. – 2020. – Т. 92. – №. 1. – С. 46-53.
11. Kosibayev M. Ethnolinguocultural Aspect in the Worldview of the Medieval Turks Conscious on the Basis of the “Dîvânu Lugâti’t Türk” //Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – №. 39. – С. 167-178.

Özet

Makale, "Divani lugat-i Türk"teki Kur'an ayetlerini incelemektedir. Kur'an'ın sureleri ve ayetleri bu kitapta tam olarak sunulmamıştır. Bunların sadece ayetlerden alınmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk dilinin kurallarını açıklamak için ayetlerden pasajlar kullanılmıştır. Bu araştırma sırasında, yazının Kur'an'ın öğretilerine derinden aşina olduğu ortaya çıktı. Yazar, Türkler arasında Kur'an'ı yüksek sesle okurken kişinin çok dikkatli olması ve görgü kurallarına dikkat etmesi gerektiğini söylüyor. Arapçadaki bazı ayetlerin Türkçede müstehcen kelimeler olduğuna dikkat çekerek, Arapça bilmeyen Türklerin bu kelimeleri doğrudan kabul edebilecekleri konusunda uyarıda bulunur. Kur'an ayetlerinden pasajlar hangi sureden alınmış, hangi ayetler tespit edilerek numaralandırılmıştır. Ayetlerin tercümesi eski Kur'an-ı Kerim'in tercümesi ve modern Kazak diline tercümesi ile verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk dili, ayat, Kur'an, sözlük, Karahanlı devleti
(S. Mollakanagatuly, "Divani Lugat-I Türk"te Geçen Kur'an Ayetleri ve Eski Kur'an Tercümesindeki Anlamı)

Аннотация

В статье исследуются стихи Корана в словаре «Дивани лугат ит-турк». Суры и аяты Корана не полностью представлены в этой книге. Оказалось, что это только отрывки из стихов. Отрывки из стихов использовались для объяснения правил тюркского языка. В ходе этого исследования выяснилось, что автор глубоко знаком с учением Корана. Автор говорит, что, читая Коран вслух среди тюрок, нужно быть очень внимательным и обращать внимание на этикет. Он указывает на то, что некоторые стихи на арабском языке являются непристойными словами на тюркском языке, и предупреждает, что тюрки, незнакомые с арабским языком, могут принять эти слова напрямую. Был дан перевод стихов с переводом древнего Корана и переводом на современный казахский язык.

Ключевые слова: тюркский язык, аят, Коран, словарь, государство Карабанидов
(С. Моллаканагатулы. Коранические аяты в «Дивани лугат ат-Турк» и их значение в переводе древнего Корана)